

Суперечності сучасних теоретичних інтерпретацій суспільного розвитку, соціальної еволюції, модернізації та соціальних змін¹

Анотація

У статті визначено обмеження і суперечності сучасних теоретичних інтерпретацій розвитку суспільства, соціальної еволюції, модернізації та соціальних змін. Продемонстровано відмінності трактування розвитку та еволюції в сучасних природничих науках і соціології. Розроблено модель, що включає шість вимірів розвитку суспільства: 1) економічне зростання; 2) науково-технічний розвиток; 3) соціальні зміни; 4) еволюційний розвиток; 5) розвиток суспільних відносин; 6) модернізація. На відміну від відомих підходів у соціології, виміри розвитку суспільства вирізняються не за сферами суспільного життя або трансформаціями різних соціальних інститутів, а за характером і спрямованістю змін суспільства. Кожен із таких вимірів визначає відповідну теоретичну інтерпретацію розвитку суспільства і ракурс проведення наукового аналізу. Разом вони утворюють комплекс узгоджених інтерпретацій складного багаторівневого явища, що дає змогу мінімізувати наявні концептуальні суперечності. На основі розробленої моделі обґрунтовано термінальний критерій модернізації як збільшення спроможності людей у здійсненні ними вибору.

Ключові слова: розвиток, соціальні зміни, соціальна еволюція, модернізація, соціальна теорія

---

¹ У статті використовуються матеріали дослідження, що проводилося в рамках науково-дослідної теми № 11БФ017-01 факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка “Тенденції структурної трансформації українського суспільства в контексті глобалізації та європейської інтеграції”.

Суспільний розвиток є неоднозначним поняттям, навколо якого в соціальних науках завжди точилися дискусії. Його теоретичні інтерпретації глибоко вкорінені у філософській думці і є втіленням тих чи інших ціннісних та ідеологічних систем. Саме уявлення про розвиток у природі та в суспільстві є модерним і сформувалося під впливом європейської філософії й науки Нового часу. Тому суспільний розвиток був ключовим поняттям в соціології XIX–XX століть. Адже соціологія увібрала до себе квінтесенцію світосприйняття доби модерну.

У соціологічній і соціально-філософській думці висувались різні теорії розвитку суспільства [Штомпка, 1996]. Т.Парсонс, поєднавши еволюційну парадигму і системний підхід, розумів суспільний розвиток як спрямовані і послідовні еволюційні зміни в соціальній системі та її підсистемах, результатом яких було підвищення адаптивної спроможності (enhancement of adaptive capacity) [Parsons, 1966: p. 21]. Такий системно-еволюціоністський підхід не залишав в розумінні суспільного розвитку місця для людини як актора. Він був телеологічним і під впливом еволюційної парадигми нечутливим до особливостей соціальних змін. У подоланні обмежень теорії Т.Парсонса такі вчені, як Р.Дарендорф, Д.Локвуд, Дж.Александр та ін., розглядали зміни і процеси диференціації в контексті конфлікту, а не лише інтеграції, тоді як Н.Смелзер, Н.Луман, Ш.Айзенштадт, Б.Гізен та ін. піддавали сумніву спрямованість соціального розвитку (див.: [Haferkamp, 1992: p. 5–12]).

Упродовж останніх чотирьох десятиліть — в період піднесення філософії постмодерну і критики соціологічних теорій еволюціонізму, модернізації та історичного матеріалізму — в соціології існує помітна тенденція уникання терміна “соціальний розвиток” і використання замість нього терміна “соціальні зміни” [Calhoun, 2000]. Якщо за часів панування еволюціонізму в соціології в 1950-ті роки останній термін вважали повним синонімом еволюції [Social Change, 1955: p. 155–159], то у 1980–1990-ті роки він уже вважається більш загальним поняттям і йому віддають перевагу перед радше спеціальними поняттями “еволюція”, “прогрес”, “диференціація” і “розвиток”, які позначають “специфічні механізми, процеси і напрями змін” [Haferkamp, 1992: p. 1].

Разом із тим термін “розвиток” продовжують широко вживати стосовно економічної сфери суспільства. Утворилась ціла потужна наукова галузь, що дістала назву “економіка розвитку” [Development economics, 2009]. Під впливом цієї галузі в англійській літературі поняття “розвиток” має конотацію подолання відсталості та бідності й фактично є синонімом модернізації.

П.Штомпка, намагаючись розв’язати дихотомію “індивідуальність — тотальність”, “статика — динаміка” та “можливість — дійсність” і поєднуючи теоретичні засади історичного матеріалізму, структуралізму й еволюціонізму, обґрунтував розуміння соціальної реальності як “соціо-індивідуального поля в процесі становлення”, коли “суспільство... існує лише як соціальне становлення” [Sztompka, 1991: p. 94–95]. П.Штомпка пропонує п’ять соціологічних понять для характеристики розвитку суспільства: зміна, процес, тенденція, соціальний розвиток і прогрес [Штомпка, 2005: с. 455–462].

Якщо тенденція є спрямованим процесом, то соціальний розвиток, на його переконання, відрізняється від інших спрямованих процесів тим, що напрям розвитку має позитивний характер і є зумовленим ендегенними чинниками [Штомпка, 2005: с. 458].

Незважаючи на те, що П.Штомпка як теоретик відомий своєю скрупульозністю і майстерністю побудови чітких логічних конструкцій, в його схемі приховано обмеження і навіть логічні суперечності. По-перше, якщо прогрес і регрес розрізняються лише за шкалою цінностей, — а, за словами П.Штомпки, це відносні поняття, залежно від того, до яких цінностей вони наближають і від яких віддаляють [Штомпка, 2005: с. 460], — то, відповідно, регрес (тобто деградація) також є формою розвитку. Проте цей висновок суперечить попередньому твердженню, що розвиток є процесом “позитивного характеру”, коли “підвищується рівень певної змінної величини” [Штомпка, 2005: с. 458]. По-друге, залишається відкритим питання: в чому власне полягають “позитивні і спрямовані” процеси, які є розвитком? Як їх відрізнити і виміряти? По-третє, хоча розвиток суспільства є його іманентною властивістю (в цьому не можна не погодитися із П.Штомпкою), погляд на соціальний розвиток як зумовлений лише ендегенними чинниками, є обмеженим, оскільки розвиток як соціальних, так і природних систем нерозривно пов’язаний із впливом зовнішнього середовища. Понад те, на відміну від природних систем, суспільство є системою, що адаптує, а не тільки адаптується [Маркарян, 1983].

Таким чином, сучасні концепції суспільного розвитку, соціальної еволюції і соціальних змін утворюють суперечливу картину поступу суспільства. Як підсумовує Д.Гарисон, не існує узгодженого визначення суспільного розвитку, який неминуче виявляється нормативним терміном, що може охоплювати всілякі процеси [Harrison, 1988: р. 151]. Метою цієї статті є визначення обмежень сучасних теоретичних інтерпретацій розвитку, соціальної еволюції, модернізації та соціальних змін і розроблення теоретичної моделі вимірів розвитку суспільства, що дасть змогу мінімізувати наявні концептуальні суперечності.

Проблеми теоретичної інтерпретації суспільного розвитку мають витоки в позитивістській еволюційній парадигмі. Починаючи з Г.Спенсера, який побудував свою схему соціальної еволюції, спираючись на попередні дослідження розвитку “індивідуальних організмів” (але не видів і популяцій, як у Ч.Дарвіна), в соціологію було інкорпоровано уявлення про розвиток як рух від простого до складного через процеси диференціації [Спенсер, 1998: с. 24]. Проте сучасні дослідження систем і процесів самоорганізації показують, що еволюція (тобто спрямовані зміни) має різне спрямування в системах різного типу. І.Пригожин та І.Стенгерс обґрунтували еволюційну парадигму, яка охоплює “ізолювані системи”, що еволюціонують до хаосу, і “відкриті системи”, що еволюціонують до дедалі вищих форм складності [Пригожин, 1986: с. 369]. Таким чином, еволюція в цьому розумінні є ширшим поняттям, ніж розвиток, що відбувається шляхом самоорганізації системи. Розвиток є властивістю лише систем певного типу, оскільки для здійснення зростання порядку через нерівновагу і флуктуації в системі

потрібно, щоб “складність системи перевищувала певний поріг” [Пригожин, 1986: с. 369].

З іншого боку, сучасна біологія сама змінила уявлення про еволюцію у живій природі. Йдеться вже не про “виживання найпристосованіших організмів”, а еволюційний механізм розглядається на молекулярному рівні. По-перше, сучасний неodarвінізм відмовляється від теорії популяційного відбору на користь закріплення ознак на рівні генів; по-друге, в еволюції більше не вбачається спосіб досягнення більшої пристосованості організму [Антоновский, 2005: с. 219, 244].

До речі, розрив сучасної теорії біологічної еволюції з концепцією адаптації як стрижневої функції еволюційних перетворень залишився переважно непоміченим для більшості соціологів, навіть тих, хто дуже критично ставиться до парадигми соціальної еволюції. Наприклад, Е.Гіденс наполягав, що характерною рисою для практично всіх теорій соціальної еволюції є розуміння саме адаптації як домінантного механізму соціальних змін [Giddens, 1984: р. 233]¹. Утім, така концептуальна єдність розуміння соціальної та біологічної еволюції, на якій свого часу наполягав Е.Гіденс [Giddens, 1984: р. 231], здебільше втрачена. Якщо вона і відновлюється, то вже на зовсім інших теоретичних засадах, що долають концепції Спенсера і Дарвіна [Луман, 2005: с. 39]. А еволюціонізм на кшталт відомої теорії Т.Парсонса в соціології є дуже далеким від сучасних наукових уявлень про біологічну еволюцію.

По-третє, найкраща пристосовуваність (здатність до адаптації) не обов'язково пов'язана зі складністю системи. Ще Л. фон Берталанфі вказував на те, що успішна “адаптація можлива на будь-якому рівні організації” (цит. за: [Антоновский, 2005: с. 253]). Це означає існування різних комбінацій пристосовуваності і складності. Дж.Стигліц, критикуючи нерозуміння еволюційної біології при екстраполяції її ідей на соціальну реальність, підкреслює, що пристосованість не є абстрактною уніфікованою властивістю. Вона існує лише в контексті екологічної системи, в якій “різні види займають різні ніші”, що формує “множинні рівноваги” (multiple equilibria) [Stiglitz, 2004: р. 24]. Ба більше, ті системи, що можуть бути успішними в довготерміновій перспективі, мають шанс програти конкуренцію тим, що є краще пристосованими на поточний момент [Stiglitz, 2004: р. 24].

По-четверте, в еволюції живих організмів структурна узгодженість генів (тобто внутрішні умови) є визначальною щодо зовнішнього впливу середовища, що забезпечує “природний відбір”, а успішність мутації залежить саме від цих внутрішніх умов, а не від “властивостей фенотипу” [Антоновский, 2005: с. 223]. І нарешті, сьогодні домінує думка, згідно з якою еволюцію не можна ототожнювати з рухом від простого до складного, позаяк у цьому процесі “висококомплексні композиції” замінюються спрощеннями, якщо ті мають над ними перевагу [Луман, 2005: с. 40–41].

---

¹ Навіть у публікаціях останніх років можна знайти твердження, що “в підґрунті... [адаптаційної] моделі лежить еволюціоністська гіпотеза про варіативність і пристосування як оптимальний спосіб виживання й розвитку суспільства” [Погосян, 2009: с. 99].

Остання теза також поширюється на соціальну еволюцію. Зокрема, Н.Луман, який наполегливо відстоював цю тезу, писав, що, хоча в перебігу еволюції системи “перевіряються” на складність і вибудовуються більш складні системи, еволюційне зростання складності в суспільстві і культурі не підтверджується, насамперед стосовно мови [Луман, 2005: с. 41]. Тому в сучасній культурній антропології, за визначенням Г.Класена, під еволюцією розуміється “процес структурної реорганізації в часі, в результаті якої виникає форма або структура, що якісно відрізняється від попередньої форми” (цит. за: [Коротаєв, 2003: с. 5]). Еволюція в цьому випадку може відбуватися як в напрямі переходу до більш складних систем, так і у зворотному напрямі — від складних до простих, або без зміни рівня складності. На думку А.Коротаєва, тип еволюційних процесів, який він позначає як “спенсерівський” і який характеризується переходом від “однорідного у різно-рідне”, і є власне розвитком [Коротаєв, 2003: с. 6].

З іншого боку, в сучасній соціально-філософській і соціологічній думці залишається традиція розуміння суспільного розвитку та еволюції, що має просвітницькі витоки. Визначальним тут є підхід Ю.Габермаса [Habermas, 1979], для якого термін “соціальна еволюція” має лише “метафоричний зв’язок” з біологічними процесами і виконує функцію “евристичного орієнтира”, що “структурує наше сприйняття соціального процесу” [Kirkpatrick, 2003: р. 92, 108]. Як вказує Г.Кіркпатрик, ця метафора важлива для Ю.Габермаса тому, що вона скеровує увагу на важливість “еволюційного механізму навчання” (“еволюції через навчання”, що забезпечує системний розвиток) в “історичному розвитку” суспільства, і власне таке розуміння має більше спільного з філософською позицією І.Канта, “радіше ніж з еволюційною теорією в сучасній науці” [Kirkpatrick, 2003: р. 93, 103, 104, 108].

Таким чином, трактування розвитку та еволюції в сучасних природничих науках і в соціології відрізняються. Якісні структурні зміни не обов’язково приводять до зростання складності системи, підвищення рівня складності не означає автоматично збільшення її ефективності, прості системи можуть демонструвати кращу здатність до адаптації, ніж складні, а складність не є критерієм відбору в процесі природної еволюції.

Іншою важливою складовою соціальної теорії є теза про зв’язок розвитку і науково-технічного прогресу. Останній багато в чому сформував уявлення про поступовий розвиток економіки та суспільства, представлене у працях Р.Арона, В.Ростоу, Д.Бела, Л.Вайта, О.Тоффлера та ін. [Новая технократическая волна, 1986; Белл, 1999; Тоффлер, 1999]. Безумовно, здатність до інновацій і науково-технічний поступ є ключовими складовими сучасного економічного розвитку. Проте навіть прихильники “технологічного детермінізму” усвідомлювали, що технологія сама по собі не є “рушійною силою історії” [Тоффлер, 1999: с. 202]. Як доводить Дж.Стігліц, інновації та зрушення в технологіях, хоча вони зумовлюють зростання ефективності, також можуть спровокувати конфлікти інтересів, поставити під загрозу чинні норми і погіршити економічне та соціальне становище значної частки населення. Парадоксальним результатом цього може бути зниження “загальної продуктивності економіки” [Stiglitz, 2004: р. 22]. Оцінюючи процес соціальних змін, він підсумовує: “... те, що відбувається під назвою прогресу, на-

справді не репрезентує прогрес, навіть в суто економічному сенсі цього поняття” [Stiglitz, 2004: р. 25].

До того ж не слід забувати, що розвиток не є “абстрактним”, “ідеальним” процесом, що відбувається безвідносно до суспільних відносин. Той розвиток, який так високо цінують економісти і якого прагнуть політичні керманічі різних країн, не забезпечує всіх автоматично добробутом і новими можливостями. Як справедливо зазначають представники неомарксизму і світ-системної теорії, розвиток, про який ідеться, є не абстрактним, а капіталістичним, і це означає, що за своєю суттю він “приносить прогрес тільки для деяких за рахунок привласнення праці, контролю, влади, творчості й, іноді, життів багатьох” [Chinchilla, 1981: р. 144]. На будь-якому ринку — локальному, національному чи глобальному — рівновага є ідеальним типом, і розвиток в реальності відбувається за умов асиметрій, тобто завжди за чийсь рахунок. Водночас існують механізми і практики, що тією чи тією мірою зменшують асиметрії, наближаючи до рівноваги [Greenwald, 1986].

Отже, економічний розвиток є складовою суспільних процесів і його не можна розглядати поза соціальними відносинами, структурами та становищем певних груп. У поширеній в літературі формулі “економічний розвиток і соціальні зміни” останні не є лише супутніми ефектами або підсилювальними чинниками першого. Разом вони становлять єдиний процес, який, однак, може мати суперечливий характер.

Власне соціальні зміни в соціології традиційно розглядали через зміни в соціальній стратифікації і соціальну мобільність, трансформації в інститутах, культурі, а також в контексті суспільних рухів [Беккер, 1961; Штомпка, 1996; Tilly, 1999]. “Узагальненою моделлю” різних типів змін є виникнення, поширення та прийняття інновацій, найбільш сприйнятливими до яких виявляються формальні організації [Calhoun, 2000: р. 2644]. Також соціальні зміни відбуваються через “колективні девіації від усталених типів” та індивідуальні відхилення, спричинені рольовими конфліктами [Беккер, 1961: с. 331–333]. Важливу роль в соціальних змінах відіграють інституціоналізація відхилень і нормативні новації — “виникнення, заміна або перетворення компонентів нормативних структур: норм, цінностей, ролей, інститутів, інституціональних комплексів” [Штомпка, 1996: с. 313]. Р. Мертон побудував класичну типологію реактивних дій акторів (індивідуального пристосування) в ситуації суперечностей між культурними цілями і інституціоналізованими засобами (нормами) [Мертон, 2006].

Відповідно, Д. Локвуд, намагаючись розв’язати проблеми, які стояли перед функціоналізмом, і пояснити, яким чином суспільство здатне генерувати соціальні зміни, запропонував розрізнити соціальну інтеграцію і системну інтеграцію. Він розуміє соціальні зміни передусім як “зміну в інституціональній структурі соціальної системи; точніше, трансформацію ядра інституціонального порядку суспільства”, яка свідчить про перехід до іншого типу суспільства [Lockwood, 1964: р. 244]. Це показова позиція для різних теорій системного підходу (або різноманітних втілень цього підходу) — від марксизму до інституціоналізму.

Таким чином, в соціології соціальні зміни вивчаються на індивідуальному рівні (діяльність індивідуальних акторів, які намагаються розв’язати на-

явні конфлікти, пристосовуються, продукують інновації та змінюють свій соціальний статус); на рівні колективної дії (соціальні рухи, групові політичні актори, форми, способи та репертуари дій, поширення інновацій в організаціях); на макрорівні суспільства (структурні та інституціональні перетворення, зміна інституціонального порядку, політичних режимів і відносин між акторами).

Проте, незважаючи на все різноманіття соціологічних досліджень соціальних змін, вони дуже мало можуть сказати про суспільний розвиток. Інновації є очевидною і необхідною передумовою розвитку, але вони часто загрожують аномією і дестабілізацією і переважно використовуються в партикулярних інтересах, провокуючи соціальні конфлікти. Колективні відхилення і нормативні новації призводять до суперечливих результатів у близькій, середньостроковій або довгостроковій перспективах. Їхні наслідки здебільше можна зрозуміти лише через значний проміжок часу, й історики по-різному оцінюють їх залежно від своїх ідеологічних позицій.

Перетворення соціальної структури складно однозначно інтерпретувати в контексті суспільного розвитку. Наприклад, у розвинених країнах Заходу останні три десятиліття характеризуються суттєвим зростанням соціальної нерівності (тобто відмінностей у доходах населення), яке прийшло на заміну попередньому тренду зменшення розриву між доходами [Esping-Andersen, 2007; Piketty, 2014]. Причому ці зміни відбувалися на тлі економічного зростання і прискорення технічного прогресу. Також на тлі цих тенденцій може відбуватися зростання ризику соціальної ексклюзії для певних груп [Bask, 2010]. Хоча зростання економіки “не має систематичного зв’язку” зі збільшенням нерівності, у багатьох країнах — як західних, так і в Латинській Америці та Азії — друге супроводжує перше, і збільшення нерівності є “всесвітнім трендом” останніх десятиліть глобалізації [Poverty and social exclusion, 2003: p. 36–38].

Р.Ериксон і Дж.Голдторп, вивчаючи суперечливість трендів міжпоколінної класової мобільності (intergenerational class mobility) і мобільності на підставі доходу (intergenerational income mobility) у Великій Британії, дійшли висновку, що класова мобільність характеризується більшою стабільністю і “більш повно відбиває наступність в економічних перевагах і невигодах, що зберігаються через покоління”, тоді як мобільність на підставі доходу більшою мірою “сенситивна до відносно короткострокових соціальних змін” [Erikson, 2010: p. 226]. Слід урахувати, що остання значно знизилася у Великій Британії всупереч іншим позитивним змінам в суспільстві: поширенню інновацій, піднесенню економіки, угрунтованому на знаннях, і виникненню нових інноваційних галузей, зростанню ВВП і добробуту населення тощо. Таким чином, соціальні зміни мають різне спрямування і можуть заперечувати одна одну. Вони не обов’язково вказують на розвиток суспільства.

Понад те, як показав П.Штомпка на прикладі “культурної травми”, навіть за умов спрямованого й необоротного характеру глибокі соціальні зміни, яким взагалі притаманна властивість руйнувати “життєвий світ” і викликати “травматичні” ситуації, можуть спричинятися до двох протилежних сценаріїв — “конструктивного морфогенезу культури” або “де-

структивного циклу культурного розпаду” [Sztompka, 2000: р. 449, 465–466]. Це означає, що соціальні зміни є амбівалентними й самі по собі не свідчать про просування суспільства у позитивному напрямку, а не “хибне коло” дезінтеграції та руйнування. Разом із тим аналогічні зміни можуть призводити до цілком протилежних наслідків для різних суспільств.

Щоб уникнути цих суперечностей, у контексті розвитку суспільства соціальні зміни розуміють як єдиний комплекс перетворень, як узгоджені або спрямовані в певний бік процеси в різних суспільних сферах. Наприклад, П.Кутуєв пропонує концептуалізувати розвиток “як взаємодію економічного зростання, консолідації інституцій демократії, участі в політиці та поваги до прав людини в поєднанні з рівністю можливостей та загальним добробутом” і розуміти його “як основу емансипаторських проєктів”, і “як засіб контролю: соціального — всередині кордонів індивідуальних суспільств та політичного — у площині міждержавної системи” [Кутуєв, 2005: с. 49]. Він поділяє погляд, згідно з яким розвиток охоплює як “зміни на макрорівні”: “економічне зростання, розбудова / перебудова держави, соціальна політика” тощо, так і зміни на рівні індивіда, “цінності та стратегії побудови соціальної дії” [Кутуєв, 2005: с. 49].

Утім, слід зазначити, що таке розуміння суспільного розвитку якраз збігається із визначенням того комплексу “соцієтальних змін”, який у 1960-х роках концептуалізувався як “процес модернізації” [Lerner, 1968: р. 387]. Узагальнюючи наявні на той момент теоретичні розробки, В.Цаф і П.Флора запропонували всеосяжну “кількісну модель модернізації” [Zarf, 1973]. Вони розглядали модернізацію як процес, що відбувається на чотирьох взаємопов’язаних рівнях (культури, суспільства, особистості й системи міжнародних відносин) і поділяється на шість вимірів:

- 1) культурні трансформації (секуляризація, раціоналізація, науковий прогрес, ідеологічні перетворення);
- 2) політичний розвиток (формування націй, держави, політичних інститутів);
- 3) економічний розвиток (технічний прогрес, нагромадження капіталу, зміни економічних структур);
- 4) трансформація соціальної структури (збільшення населення, урбанізація, мобільність, соціальна мобілізація й інтеграція);
- 5) зміни особистості (“психічна мобілізація”, орієнтація на досягнення);
- 6) трансформація міжнародних відносин [Zarf, 1973: р. 172].

Це всебічна і вичерпна модель суспільного розвитку, втілювана впродовж доби модерну. Цікаво, що подібний комплексний підхід відновився і у 2000-х роках у Китаї, для якого питання розвитку та модернізації надзвичайно актуальні [Хэ Чуаньци, 2011]. Китайські дослідники виокремлюють “універсальні елементи людської цивілізації”, що згруповані за шістьма царинами, в яких відбувається спочатку первинна, а згодом вторинна модернізації [Хэ Чуаньци, 2011: с.45]. В основних рисах вони збігаються з тими шістьма вимірами, які виділяли В.Цаф і П.Флора більш як сорок років тому. Відмінність оновленої кількісної моделі модернізації в тому, що за-

мість виміру міжнародних відносин з'являється екологічний вимір. Іншими словами, розвиток суспільства і майже півстоліття по тому в соціології переважно дорівнюється модернізації як спрямованому в певному “прогресивному” напрямі комплексу процесів, що залишає питання про його теоретичну інтерпретацію досі відкритим.

Узагальнюючи наявні в соціальних науках теоретичні підходи, ми пропонуємо визначати окремі виміри розвитку суспільства, але *не за окремими сферами суспільного життя або трансформаціями різних соціальних інститутів, а за характером і спрямованістю власне змін соціуму*. Кожен із таких вимірів визначатиме відповідну теоретичну інтерпретацію поступу суспільства і ракурс проведення наукового аналізу. В цій теоретичній моделі не йдеться про єдину ексклюзивну інтерпретацію. Радше це комплекс узгоджених інтерпретацій складного багаторівневого явища, що доповнюють одна одну і створюють цілісну картину.

Назагал виразних вимірів суспільного розвитку можна виокремити шість. Вони не утворюють чітку ієрархію рівнів структурованого феномену, проте їх можна впорядкувати згідно з логікою соціологічного аналізу. Ці шість вимірів охоплюють:

- 1) економічне зростання;
- 2) науково-технічний розвиток;
- 3) соціальні зміни;
- 4) еволюційний розвиток (“соціальна еволюція”);
- 5) розвиток суспільних відносин;
- 6) модернізацію.

Перший вимір економічного зростання є фундаментальною складовою розвитку суспільства, проте, як зазначалося вище, не є нетотожним із ним. Це очевидна матеріальна основа суспільного розвитку, яка полягає у виробництві “більшої кількості і більшої різноманітності предметів” для задоволення людських потреб [Спенсер, 1998: с. 22], а також у підвищенні продуктивності праці та, врешті-решт, зростанні добробуту населення, причому широких верств населення, а не привілейованої еліти, оскільки значущість економічного зростання в розвитку суспільства пов'язана з поширенням добробуту. Перефразуючи вислів Й.Шумпетера, сутність економічного розвитку, який забезпечив капіталізм, полягає не в тому, щоб виробляти більше “шовкових панчох для королев”, а в їхній доступності для робітниць фабрик за рахунок зменшення вартості [Schumpeter, 1994: р. 67]. Економічна історія свідчить про спрямованість і позитивний характер економічного зростання, яке, між тим, не є лінійним [Maddison, 2001]. Забезпечуючи матеріальну основу поступу суспільства, економічне зростання, своєю чергою, зумовлюється соціальними змінами [Спенсер, 1998: с. 22]. Проте, на відміну від Г.Спенсера, який вважав це соціальним прогресом, тут передбачається, що зв'язок між економікою і соціальними змінами є складним і суперечливим [Stiglitz, 2004; North, 2009]. Отже, економічне зростання і передусім розвиток продуктивних сил є рушієм суспільного розвитку і його результатом; наслідком ефективності певної форми соціальної організації та соціальних інститутів.

Науково-технічний вимір розвитку суспільства найбільшою мірою відповідає уявленням про прогрес [Тоффлер, 1999]. І хоча зміни в цій сфері мають певний кумулятивний характер, це не є рівномірний процес [Kuhn, 1970; Niiniluoto, 2011]. У будь-якому разі науково-технічний розвиток є надзвичайно важливим рушієм сучасного суспільства. Він тісно пов'язаний з економічним зростанням і спрямованістю на інновації доби модерну. Суспільства можна порівняти як за якістю науково-дослідницької інфраструктури, так і за інноваціями, впровадженням їх та інноваційним потенціалом [Dutta, 2012; Wonglimpiyarat, 2010]. Разом із тим навіть за рівного доступу до нових технологій більш розвинені країни демонструють кращі економічні результати і вищу продуктивність праці, ніж менш розвинені [Acemoglu, 2001]. Отже, науково-технічний чинник залежить від інших вимірів суспільного розвитку.

Третій вимір охоплює соціальні зміни. Це різноманітні процеси в суспільстві, важливою теоретичною та методологічною основою вивчення яких є теорія поколінь К.Мангайма [Mannheim, 1952] і дослідницька стратегія когортного аналізу [Ryder, 1965; Glenn, 2005]. Після того як Н.Райдер запропонував демографічний підхід до вивчення соціальних змін у соціології, згідно з яким фізична зміна вікових когорт (“демографічний метаболізм”) є основою відтворення і трансформацій у суспільстві [Ryder, 1965], вочевидилося, що соціальні зміни складаються з відносно *незалежних компонентів*, розмежування ефектів яких є необхідною умовою для розуміння процесу соціальних змін та їхніх джерел. Наприклад, як влучно зазначив Г.Фаєрбау, було би помилковим ототожнювати зміну громадської думки з реальною зміною думки індивідів, оскільки перша може бути як наслідком зміни останньої, так і наслідком змін у структурі популяції, й тому відмінність між природними змінами в результаті зміни когорт і змінами всередині кожної когорти має фундаментальне значення в соціології [Firebaugh, 1989].

Фактично комплекс змін, емпірично фіксованих у суспільстві, утворюють *три компоненти*, які є результатом різних за своїм характером процесів. Це, по-перше, перетворення, яких зазнають індивіди внаслідок вікових змін (наприклад, з віком люди можуть ставати більш консервативними, менш схильними до ризику, вони частіше мають проблеми зі здоров'ям тощо). По-друге, це зміни, що відбуваються в перебігу розгортання різноманітних суспільних явищ і процесів — подій, конфліктів, інституціональних практик, поширення інновацій тощо, а також зміни, що продукуються самими соціальними акторами (“ефект історичного періоду” або чинників).

По-третє, це трансформації, які є результатом послідовного заміщення когорт (зміни поколінь) [Alwin, 2003]. Цей комплекс може одночасно відображати як зміни в популяції, так і зміни на індивідуальному рівні [Firebaugh, 1992]. Як правило, предмет соціології розвитку включає саме другий компонент — “ефект історичного періоду”, який дає змогу відповісти на питання, що сталося в суспільстві на інституціональному або культурному рівні і що викликало такі зміни. За методом когортного аналізу можна, по-перше, оцінити ефекти вікових змін, які перебувають у фокусі уваги, насамперед, демографії; по-друге, зрозуміти “джерела і природу” різного

роду соціальних, культурних та політичних трансформацій [Glenn, 2005]. Отже, визначення природи соціальних змін важливе, оскільки це може означати або прихід нових поколінь, які відрізнялись за своєю соціалізацією, або суттєві історичні події, що вплинули одночасно на всі вікові когорти.

Якщо вимір соціальних змін у соціологічному аналізі вказує на окремі компоненти, характер впливу суспільних процесів на соціальних агентів і роль останніх в них, то поняття еволюційного розвитку дає змогу виявити певну послідовність процесів і структур. Вище згадувалося про метафоричне наповнення терміна “соціальна еволюція” для позначення логіки історії та формування історичного досвіду людства [Habermas, 1979]. Звичайно, така логіка часто може радше бути уявною, ніж існувати в об’єктивній реальності. Втім, крім власне історичного досвіду, який можна інтерпретувати по-різному, еволюційна логіка, безумовно, полягає в тому, що одні форми соціальної організації приходять на заміну іншим формам, якісно відмінним [Giddens, 1984: р. 232; Коротаєв, 2003: с. 5]. Ба більше, можна говорити про певну послідовність таких змін, оскільки попередні форми соціальної організації є передумовою виникнення нових форм, що робить використання поняття еволюції, за словами Е.Гіденса, виправданим, хоча воно не пояснює механізм соціальних змін і є далеким від змісту біологічної еволюції [Giddens, 1984: р. 232]. Тобто в цьому випадку йдеться лише про формальну характеристику суспільного розвитку як неперервного процесу зумовлених змін¹.

Наступний вимір, який умовно визначається як розвиток суспільних відносин, відбиває саме змістовий бік розвитку. Він охоплює зміни норм, статусів, практик та інститутів, які відбуваються через суперечності в системі виробничих відносин, передусім відносин соціальної організації і механізмів контролю насильства [North, 2009]. Розвиток суспільних відносин здійснюється завдяки діяльності соціальних агентів, їхньої взаємодії, боротьби за ресурси, обстоювання своїх інтересів, відтворення і перебудови структур домінування. Цей вимір розвитку є інваріантною властивістю суспільства, і можна відзначити його певну об’єктивну спрямованість. Існують історичні тенденції збільшення і поширення прав людини [Marshall, 1992], підвищення якості життя, спроможності вибору і, відповідно, свобод значної частини населення [Sen, 1999], збільшення життєвих шансів і зростання числа тих, хто має кращі життєві шанси [Weber, 1978; Tiryakian, 1995], інституціональної емансипації і поширення цінностей самовираження [Inglehart, 2005; Welzel, 2003], переходу до соціального порядку відкритого доступу [North, 2009]. Проте такі тенденції не є універсальними, і не всі суспільства здатні слідувати цим шляхом [Acemoglu, 2012]. Попри зазначену спрямованість розвитку суспільних відносин і соціальних інститутів,

¹ Слід зауважити, що нові форми соціальної організації можуть заперечувати попередні, а їх виникнення і вплив стохастичних чинників може порушувати послідовність соціальних змін. Утім, навіть за революційних перетворень в суспільстві існують як тривіальна історична зумовленість, так і специфічні прояви path dependency, що й визначає суспільний розвиток як цілісний і назагал неперервний.

його результати можуть бути неоднозначними [Bellah, 1997]. Утім, це найбільш значуща загальна характеристика історичного процесу, який є діалектичним, рухомим діяльністю і прагненням людей, що вступають у взаємодію між собою, яка об'єктивується в соціальних відносинах.

Що в такому разі в запропонованій теоретичній моделі означає останній вимір розвитку — модернізація? Переважно її розуміють як комплекс певних змін, якими характеризувався перехід від одного типу суспільства до іншого, новочасного типу суспільства [Martinelli, 2005]. Проте за доби “пізнього модерну” вочевиднилося, що це не однократний перехід. Цей перехід не приводить і не міг привести до завершеного стану. Це відкритий процес, і модернізація є безперервною, неминуче перманентною, оскільки це спосіб існування суспільства модерну [Bauman, 2000].

З іншого боку, модернізація не відбувається рівномірно, і її перебіг дає підстави оцінити розвиток різних суспільств у порівняльному аспекті. У сучасному глобальному світі вона розглядається як “форма міжнародної конкуренції” і навіть — у контексті всесвітньої історії — як “міжнародна конкуренція цивілізацій” [Хэ Чуаньци, 2011: с. 45, 46, 76]. Такий погляд на модернізацію може бути ретроспективним, але може й бути використаний для пояснення і прогнозування співвідношення сил у глобальній світ-системі в майбутньому. Найповніше таке розуміння модернізації у трьох часових планах було запропоновано В.Цапфом [Цапф, 1998]. Це дозволяє вичерпно порівняти різні суспільства за рівнем розвитку й оцінити їхні перспективи. Проте такий підхід обмежується лише формальним боком модернізації. Формально модернізація зорієнтована на досягнення новітнього, найсучаснішого стану (“up-to-date”), який лише можливий в цей час і в цьому місці [Harrison, 1988: р. 152]. У соціологічній інтерпретації суспільного розвитку в цьому вимірі, як і в разі використання поняття соціальної еволюції, це надає можливість ранжувати суспільства, розташовуючи їх за певною шкалою [Giddens, 1984: р. 232]. Це дуже важливо для порівняння конкурентоспроможності суспільств і розуміння світових тенденцій розвитку. Поняття модернізації є цілком придатним для такого ракурсу проведення соціологічного аналізу. Утім, виникає проблема релятивності (спрямованості) поступу суспільства, адже невизначеними залишаються змістові орієнтири розвитку, крім власне “найсучаснішого стану” і найвищої конкурентоспроможності.

На наш погляд, вимір модернізації може також охоплювати ці змістові орієнтири, якщо розглядати його у зв'язку з виміром розвитку суспільних відносин. Тоді постає питання критеріїв модернізації, які раніше переважно ототожнювали з набором певних характерних ознак “західного” суспільства модерну — сталого економічного зростання, участі в суспільному житті й демократичного представництва, поширення секулярних і раціональних норм, мобільності тощо [Lerner, 1968: р. 387; Zapf, 1973: р. 172]. Усі ці ознаки є важливими, хоча вони можуть по-різному проявлятися в окремих суспільствах. Але оскільки загальним орієнтиром розвитку суспільства у процесі перетворень соціальних відносин, інститутів і типів порядку є розширення “прав і свобод”, ґрунтованих на спроможності вибору людини [Sen,

1997; Sen, 1999], то термінальним критерієм модернізації слід вважати збільшення спроможності людей у здійсненні ними вибору.

Отже, модернізація є процесом, коли суспільство відповідає актуальним викликам і оновлюється, досягаючи сьогочасного становища і порівняно високої конкурентоспроможності, при цьому має задовольнятися критерієм оптимізації спроможності вибору людини. Такий вимір може доповнити теоретичну інтерпретацію розвитку суспільства. Усі разом вказані виміри утворюють комплекс узгоджених інтерпретацій, які мінімізують суперечності наявних концепцій соціальних змін, соціальної еволюції, модернізації та суспільного розвитку.

Джерела

Антоновский А. Эволюция: системно-конструктивистский подход / А. Антоновский // Луман Н. Эволюция / Н. Луман; пер. с нем. А. Антоновский. — М.: Логос, 2005.

Беккер Г. Современная социологическая теория в ее преемственности и изменении / Г. Беккер, А. Босков. — М., 1961.

Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество: Образец социального прогнозирования / Д. Белл; пер. с англ. под ред. В.Л. Иноземцева. — М.: Academia, 1999.

Коротаяев А.В. Социальная эволюция: факторы, закономерности, тенденции / А.В. Коротаяев. — М.: Восточная литература РАН, 2003.

Кутуев П.В. Концепції розвитку та модернізації: еволюція дослідницьких програм соціологічного дискурсу / П.В. Кутуев. — К.: Сталь, 2005.

Луман Н. Эволюция / Н. Луман; пер. с нем. А. Антоновский. — М.: Логос, 2005.

Маркарян Э.С. Теория культуры и современная наука / Э.С. Маркарян. — М.: Мысль, 1983.

Маркс К. Манифест коммунистической партии // К. Маркс, Ф. Энгельс // Сочинения. Т. 4. — 2-е изд. — М.: Гос. изд-во полит. литературы, 1955.

Маркс К. К критике политической экономии. Предисловие // К. Маркс, Ф. Энгельс. Сочинения. Т. 13. — 2-е изд. — М.: Гос. изд-во полит. литературы, 1959.

Мертон Р. Социальная теория и социальная структура / Роберт Мертон. — М.: АСТ: АСТ Москва: Хранитель, 2006.

Новая технократическая волна на западе / ред. П.С. Гуревич. — М.: Прогресс, 1986.

Погосян В. Модернизация как фактор сохранения социального гомеостаза / В. Погосян // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2009. — № 2.

Пригожин И. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой / И. Пригожин, И. Стенгерс; пер. с англ.; общ. ред. В.И. Аршинова, Ю.Л. Климонтовича, Ю.В. Сачкова. — М.: Прогресс, 1986.

Спенсер Г. Опыты научные, политические и философские / Г. Спенсер; пер. с англ. под ред. Н.А. Рубакина. — Минск: Современный литератор, 1998.

Тоффлер О. Наука и изменение (предисловие) / О. Тоффлер // Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой / И. Пригожин, И. Стенгерс; пер. с англ.; общ. ред. В.И. Аршинова, Ю.Л. Климонтовича, Ю.В. Сачкова. — М.: Прогресс, 1986.

Хэ Чуаньци. Обзорный доклад о модернизации в мире и Китае (2001–2010) / пер. с англ. под общ. ред. Н.И. Лапина; предисл. Н.И. Лапин, Г.А. Тосунян. — М.: Весь Мир, 2011.

Цапф В. Теория модернизации и различие путей общественного развития / В. Цапф // Социальные исследования. — 1998. — № 8.

Штомпка П. Социология. Анализ современного общества / П. Штомпка / пер. с польск. С.М. Червонной. — М. : Логос, 2005.

Штомпка П. Социология социальных изменений / П. Штомпка / пер. с англ., под ред. В.А. Ядова. — М. : Аспект Пресс, 1996.

Acemoglu D. Productivity Differences / Daron Acemoglu, Fabrizio Zilibotti // *The Quarterly Journal of Economics.* — 2001. — Vol. 116. — № 2.

Acemoglu D. Why Nations Fail : The Origins of Power, Prosperity, and Poverty / Daron Acemoglu, James A. Robinson. — 1st ed. — N.Y. : Crown Publishers, 2012.

Alwin D.F. Generations, Cohorts, and Social Change / D. Alwin, R. McCammon // *Handbook of the life course* / Eds. Jeylan T. Mortimer, Michael J. Shanahan. — N.Y. : Kluwer Academic/Plenum Publishers, 2003.

Bask M. Increasing Inequality in Social Exclusion Occurrence: The Case of Sweden During 1979–2003 / Miia Bask // *Social Indicators Research.* — 2010. — Vol. 97.

Bauman Z. Liquid Modernity / Zygmunt Bauman. — Cambridge, UK : Polity Press, 2000.

Bellah R. The Necessity of Opportunity and Community in a Good Society / Robert N. Bellah // *International Sociology.* — 1997. — Vol. 12 (4).

Bourdieu P. Outline of a Theory of Practice / P. Bourdieu. — Cambridge, UK : Cambridge University Press, 1977.

Calhoun C. Social change / Craig Calhoun // *Encyclopedia of Sociology* / Edgar F. Borgatta, editor-in-chief, Rhonda Montgomery, managing editor. Vol. 4. — 2nd ed. — N.Y. : Macmillan Reference USA, 2000.

Development economics through the decades : a critical look at 30 years of the world development report / [Shahid Yusuf ; with Angus Deaton, Kemal Derviş? et al.]. — Washington, D.C. : World Bank, 2009.

Dutta S. The global innovation index 2012. Stronger Innovation Linkages for Global [Electronic resource]. — INSEAD and WIPO, 2012. — 441 p. — Access mode : http://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/economics/gii/gii_2012.pdf.

Erikson R. Has social mobility in Britain decreased? Reconciling divergent findings on income and class mobility / Robert Erikson, John H. Goldthorpe // *The British Journal of Sociology.* — 2010. — Vol. 61.

Esping-Andersen G. Sociological Explanations of Changing Income Distributions / G. Esping-Andersen // *American Behavioral Scientist.* — 2007. — Vol. 50. — № 5.

Firebaugh G. Methods for Estimating Cohort Replacement / G. Firebaugh // *Sociological Methodology.* — 1989. — Vol. 19.

Firebaugh G. Where does social change come from? Estimating the relative contributions of individual change and population turnover / G. Firebaugh // *Population Research and Policy Review.* — 1992. — Vol. 11.

Habermas J. Communication and the Evolution of Society / Jürgen Habermas. — Boston : Beacon Press, 1979.

Haferkamp H. Social change and modernity / edited by Hans Haferkamp and Neil J. Smelser. — Berkeley and Los Angeles, California : University of California Press, 1992.

Harrison D. The Sociology of Modernization and Development / David Harrison. — London ; New York : Routledge, 1988.

Glenn N.D. Cohort Analysis / N. Glenn. — 2nd ed. (Quantitative applications in the social sciences; 07-005). — Thousand Oaks, CA : Sage, 2005.

Giddens A. The Constitution of Society : Outline of the Theory of Structuration / Anthony Giddens. — Cambridge : Polity Press, 1984.

Greenwald B.C. Externalities in economies with imperfect information and incomplete markets / B.C. Greenwald, J.E. Stiglitz // *The quarterly journal of economics.* — 1986. — Vol. 101, № 2.

Inglehart R. Modernization, Cultural Change and Democracy: The Human Development Sequence / Ronald Inglehart, Christian Welzel. — Cambridge : Cambridge University Press, 2005.

Kirkpatrick G. Evolution or Progress? A (Critical) Defence of Habermas's Theory of Social Development / Graeme Kirkpatrick // Thesis Eleven. — 2003. — № 72.

Kuhn T.S. The Structure of Scientific Revolutions / Tomas S. Kuhn. — 2nd edition. — Chicago : University of Chicago Press, 1970.

Lerner D. Modernization: social aspects / D. Lerner // International Encyclopedia of the Social Sciences. — N.Y. : Macmillan, 1968.

Lockwood D. Social Integration and System Integration / David Lockwood // Explorations in Social Change / George K. Zollschan, Walter Hirsch editors. — London : Routledge & Kegan Paul, 1964.

Maddison A. The World Economy: a Millennial Perspective / Angus Maddison. — Paris : OECD, 2001.

Mannheim K. The Problem of Generations / K. Mannheim // Essays on the Sociology of Knowledge by Karl Mannheim / ed. by P. Kecskemeti. — London : New York : Routledge & Kegan Paul, 1952.

Marshall T.H. Citizenship and social class / T.H. Marshall, Tom Bottomore. — Concord, MA : Pluto Press, 1992.

Martinelli A. Global Modernization: Rethinking the project of modernity / A. Martinelli. — London : SAGE Publications, 2005.

Niiniluoto I. Scientific Progress [Electronic resource] / I. Niiniluoto // The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Summer 2011 Edition) / Edward N. Zalta (ed.). — Access mode: <http://plato.stanford.edu/archives/sum2011/entries/scientific-progress>.

North D. Violence and social orders: a conceptual framework for interpreting recorded human history / North, Douglass C., John Joseph Wallis, Barry R. Weingast. — Cambridge University Press, 2009.

Parsons T. Societies: evolutionary and comparative perspectives / Parsons T. Englewood Cliffs. — N.J. : Prentice-Hall, 1966.

Piketty T. Capital in the twenty-first century / Thomas Piketty ; translated by Arthur Goldhammer. — Cambridge, MA : Belknap Press of Harvard University Press, 2014.

Poverty and social exclusion in North and South : essays on social policy and global poverty reduction / edited by Paul Mosley and Elizabeth Dowler. — London : New York : Routledge, 2003.

Ryder N.B. The Cohort as a Concept in the Study of Social Change / N. Ryder // American Sociological Review. — 1965. — Vol. 30.

Schumpeter J. Capitalism, Socialism and Democracy / Joseph Schumpeter. — London : New York : Routledge, 1994.

Sen A. On Economic Inequality / Amartya Sen. // Enlarged Edition With a Substantial Annexe 'On Economic Inequality After a Quarter Century' / by James E. Foster and Amartya Sen. — Oxford : Clarendon Press, 1997.

Sen A. Development as freedom / Amartya Sen. — Oxford : Oxford University Press, 1999.

Social Change / Ivolution Sociale // Current Sociology. — 1955. — Vol. 4, № 2–3.

Stiglitz J. Evaluating economic change / Joseph E. Stiglitz // Daedalus. — 2004. — Vol. 133, № 3.

Stoltz Chinchilla N. Toward a New Understanding of Development and Underdevelopment / Norma Stoltz Chinchilla, James Lowell Dietz // Latin American Perspectives. — 1981. — Vol. 8.

Sztompka P. Cultural Trauma: The Other Face of Social Change / P. Sztompka // European Journal of Social Theory. — 2000. — Vol. 3, № 4.

Sztompka P. Society in action — the theory of social becoming / P. Sztompka. — Chicago: University of Chicago Press, 1991.

Tilly Ch. From Interactions to Outcomes in Social Movements / Charles Tilly // How social movements matter / Marco Giugni, Doug McAdam, and Charles Filly, editors. — Minneapolis, MN: University of Minnesota Press, 1999.

Tiryakian E.A. Modernization in a Millenarian Decade: Lessons for and from Eastern Europe / E.A. Tiryakian // Social Change and Modernization: Lessons from Eastern Europe. — Berlin: New York, 1995.

Weber M. Economy and Society / Weber M.; Ed. by Guenther Roth and Claus Wittich. — Berkeley: University of California Press, 1978.

Welzel C. The theory of human development: A cross-cultural analysis / C. Welzel, R. Inglehart, H.-D. Klingemann // European Journal of Political Research. — 2003. — Vol. 42.

Wonglimpiyarat J. Innovation index and the innovative capacity of nations / J. Wonglimpiyarat // Futures. — 2010. — № 42(3).

Zapf W. Differences in Path of Development: An Analysis for Ten Countries / Wolfgang Zapf, Peter Flora // Building States and Nations: Models and Data Resources. Vol. I / S. N. Eisenstadt, S. Rokkan (eds.). — London: Sage, 1973.